

SHARAP USNATDINOVTIŃ «I. YUSUPOV. SHAYIRDIŃ JASLIĞI» HÚJJETLI POVESTINDE PROTOTIP HÁM KÓRKEM OBRAZ

Ismaylova Biybixatsha Xojanazarovna

QMU akademiyalıq liceyi oqıtıwshısı;

Allambergenova Minayim Aytbaevna

QMU akademiyalıq liceyi oqıtıwshısı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16977582>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-Avgust 2025 yil

Ma'qullandi: 25- Avgust 2025 yil

Nashr qilindi: 28- Avgust 2025 yil

KEY WORDS

povest, kórkem obraz, prototip, xarakter, personaj.

ABSTRACT

Biz bul maqalamızda Sh.Usnatdinovtiń «I.Yusupov. Shayirdiń jashlıǵı» hújjetli povestinde prototip hám kórkem obraz máselesin teoriyalıq tiykarda úyrenip, jazıwshı laboratoriyasın analizlewge háreket ettik. Bunda real ómirde jasaǵan insanlar menen shıǵarmadaǵı qaharman obrazları, xarakterleri arasındaǵı ózgeshelikler hám uqsashqlar salıstırmalı usılda úyrenildi.

Sh.Usnatdinovtiń «I. Yusupov. Shayirdiń jashlıǵı» povesti Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırları Ibrayım Yusupovtiń ómiri hám dáslepki dóretiwshilik qádemleriniń baslanıwın súwretlew arqalı kórkem sóz ónerine tereń súyispenshilik sezimlerin oyatıwdı, ulıwma estetikalıq talǵamdı joqarılatıwdı maqset etedi. Povest biografiyalıq hám hújjetli materiallarǵa tolı dóretpede sanaladı. Dóretpedegi qaharmanlardıń kópshiligi haqıyqıy ómir súrgen adamlar desek qátespeymiz. Demek, olardıń basıp ótken ómir jolı shıǵarmaǵa prototip etip alınǵan. «Prototip – kórkem shıǵarmadaǵı qaharman obrazın jasawǵa negiz bolǵan, turmıstıń ózinde dál jasaǵan adam. Ádebiyatındaǵı hárqanday qaharman obrazı, olardıń minez-qulqı, ádep-ikramlılıq belgileri, isháreketleri – barlıǵı ómirdiń ózinde bar nárselerge tiykarlanıp dóretiledi» [1;170].

Ózbek ádebiyatshısı T. Boboev prototip tiykarında kórkem obraz jaratıwdıń xarakterli tárepi – ómirde bar bolǵan, jasap ótken tariyxıy tulǵa kórkem obrazdıń negizinde turatıwınlıǵın, kórkem obraz, turmıs materialı – prototip, jazıwshınıń dóretiwshilik fantaziyası – kórkem toqıma hám alǵa súrilgen ideya – estetikalıq idealdıń birigiwinen júzege keletıwınlıǵın atap kórsetedi [2;73]. Joqarıdaǵı teoriyalıq pikirlerdi bassılıqqa alıp sonı aytıw múmkin, hújjetli materiallarǵa tiykarlanǵan shıǵarmalarda turmıs materialı hám jazıwshınıń kórkem qıyalı teńdey áhmiyetke iye boladı. Jazıwshı Sh. Usnatdinov shayırları hám onıń menen zamanlas bolǵan adamlardıń ómirin, ishki dúnyasın, psixologiyasın, júrek sezimlerin, kórkem-estetikalıq oy elegenin ótkerip, poetikalıq obraz halında oqıwshıǵa usınadı. Sonıń menen birge, milliy ádebiyatımızda kórkem sóz zergerleriniń ómirine arnalıp dóretilgen K. Sultanovtiń «Ájiniyaz», K. Mámбетovtiń «Bozataw», A. Sadıqovtiń «Bostansız búlbúl» hám basqa da usı baǵdardaǵı shıǵarmalar kitap avtorı tárepinen puqta úyrenilgen. Povesttiń baslı orayında Ibrayım Yusupovtiń kórkem ádebiy obrazı turadı. Jazıwshı tárepinen onıń jan dúnyasınıń gózzallıǵı, dúnyatanımınıń keńligi, insanlıq pazıyletleri, iláhiy dóretiwshilik dúnyasına bolǵan umtılısları sheberlik

penen súwretlenedi. Demek, hújjetli povestte I. Yusupovtıń hám shayır sıpatındaǵı, hám ápiwayı insan sıpatındaǵı kelbeti ashıp beriledi. Povestte shayırdıń ishki ruwxıy dúnyasın ashıp beriwde avtor tárepinen tartımlı poetikalıq bayanlawlar qollanılgan. Máselen, «Ibrayım menen jumıs islew Máden ushın azap. Silbirap júre beredi. Ot orıp otırsa, geyde shópti qısımlap, oraqtı tartıpwı menen otıra beretuǵın waqıtları kóp boladı. Qasınan bir kesirtke ótse yamasa gúbelek kelip qonsa bolǵanı, ańırayıp tura beredi. Ásirese, jıńshke quyırǵın gá joqarı, gá tómen gıltildetip turatuǵın gúzdiń sarı shımshıǵı kórinse bolıp bolǵanı, sonı ushırıp jibermeu ushın qılt etpey qarap otıradı» [3; 65-66]. Mine, bul haqıyqıy shayır tábiyatı. Kórkem dóretiwshiniń qorshaǵan ortalıqtı ózgeshe qabıllawı, oǵan degen tereń súyispenshiligi, tań qalıwshılıq sezimleri, keltirilgen qatarlarda tábiyy halında berilgen. Ol sırtqı ortalıqtan basqalar ser salmaǵan gózzalıqtı ańlay alǵanlıǵı hám júrek elegenin ótkergenligi ushın da shayır sanaladı. Avtor bul haqıyqatlıqtı tereń túsiniw, shayırdıń ishki dúnyasın, qorshaǵan sırtqı ortalıqqa bolǵan ózgeshe qatnası arqalı ashıp beredi. Sanalı oqıwshı bul qatarlardan shayırdıń aǵası Mádeniń de ózine tán xarakterin uǵıp aladı.

Ibrayımniń kórkem sózge mehiriniń oyanıwında Tólegen muǵallimniń hám Paqırbay padashınıń unamlı tásirleriniń bar ekenligi shıǵarma bayanlanıwında kózge taslanadı. Bas qaharmannıń olar menen bolǵan qarım-qatnasıǵı, pikirlesiwleri, sırlasıwları arqalı onda kórkem dóretiwshilikniń ushıqları júzege keledi: «Paqırbay tayaqtı duwtar etip xalıq qosıqların aytatuǵın edi, soń onı qobızǵa aylandırıp, termelerdi jıraw bolıp tolǵaydı. Balalarǵa kóp qosıqlardı túsindirip beredi. Kim qanday qosıq biledi dep jarıstıradı. Xoshhawaz bala shıqsa qattı quwanıp, oǵan qosıqlar úyretetuǵın, qosılıp aytqızatuǵın edi... Ibrayımniń bir qásiyeti, esitken qosıqların tez yadlap aladı. Ele mektepke barmas balanıń bul uqıbına kewili tolıp, onı bárha xoshametleydi, jańa qosıqlar yadlatadı, bir-eki kúnnen keyin hámmeniń aldında turǵızıp qoyıp aytıratuǵın edi» [3;48]. Joqarıdaǵı mısaldan kórinip turǵanıday, kitap avtorı shayırdıń kórkem obrazın jaratıwda ortalıqtıń tásirin poetikalıq sáwlelendiriwge ayrıqsha kewil bóledi. Haqıyqatında da, talant óz-ózinen jetilispeydi, ol belgili bir jámiyetlik, mádeniy-ádebiy ortalıqta qalıplese. Qaraqalpaq ádebiyatınıń súdinleriniń biri bolǵan talant iyeginiń júreкке qozǵaw salatuǵın waqıya-hádiyselerdi sóz marjanları arqalı aq qaǵazǵa monshaqtay dize alıw kónlikpeleriniń payda bolıwında, ásirese, dáslepki ustazı Tólegen muǵallimniń ornı girewli. Ol ádebiyat haqqında sóz etkende kózleri ushın shashıp turatuǵın jas óspirimge bul sıyqırılıq álemiń sırların, qosıq qalay jazılıw kerekligin, qanday jaǵdayda insanlar júregine jol tabıw múmkinligin tereńnen uǵındıra aldı: «Shayır bolıwıń ushın kóp oqıwıń kerek, – deydi Tólegen aǵa. Men tınbay oqıp atırman, oqıp atırman. – Dúnyaǵa shın júregińnen qızıǵıp qarawıń, adamlardıń keypin, ishindegisin, ne oylap turǵanın, tábiyat sırların túsiniwıń kerek... Kórgenlerińdi sonıń dál ózi etip bir nárselerge teńe. Máselen, «qayshı qulaq qanazat» degende júyrik attı túsinemiz. Esiktiń aldındaǵı jas taldı «sárwi tal» desek kóz aldımızda basqasha sáwlelenedi, báhárdegi kógis maysalıqtı «qulpi dóner surdıń túgindey» desek qanday sulıw shıǵadı, dep adamnıń on uyqlaǵanda túsine enbeytuǵın kórinislerdi, waqıyalardı aytıp beretuǵın edi» [3;128]. Keltirilgen mısaldan ańlaǵanımday, povestte jazıwshı shayırlıq dep atalmısh iláhiy dúnyanıń sırlı tilsimlerin oqıwshıǵa shın mánisinde Tólegen muǵallimniń tilinen beriwge kewil awdaradı. Usınday pıdayı insanlar talanttı hár tárepleme tárbiyalap, haqıyqıy shayır etip jetilistirgen. Olardıń arqasında Ibrayım poeziya dúnyasın tereń uǵınǵan, jańa dóretpesin xalqına inám eter aldında olar aldındaǵı juwapkershilikti sezingen. Onıń bul joqarı shayırlıq mádeniyatın belgili ádebiyatshı J. Esenov

orinli bahalap, bılay degen edi: «Ájáyıp talant iyesi Ibrayım Yusupov meyli qaysı temada shıǵarmalar jazbasın, olardı óziniń taza hám hadal júreginen, naǵız shayırlıq sezimlerinden ótkerip, úlken azamatlıq, keń kókirek penen jırlaydı» [4;77]. Bul pikirlerdiń shınlıǵına shıǵarmadaǵı berilgen shayırlıq tolǵanıların, ruwxıy keshirmelerin oqıw arqalı tolıq isenemiz: «Onıń uyqı qashqan kózleri túnniń qarańǵı perdesin serpildirip, kúndizgi waqıyalardı kórip atır edi. Miyi toqtawsız bir nárselerdi izleydi. «Awılımnıń quldıraǵan soqpaqları, jaylawları qurday qaplaǵan malları, keshki ińirde júgırlasqan shımshıqları» – degen qatarlar dizilisip kele beredi» [3;130].

Shıǵarmada shayırdıń ákesi Yusup axunnıń, anası Xanbiybiniń, tuwısqan aǵası Mádenniń de kórkem obrazları isenimli sáwlelendirilgen. Olardıń minez-qulqı jazıwshı tárepinen úyrenilgen hám kórkem fantaziya menen bayıtılǵan. Qaharmanlardıń ishki ruwxıy dúnyasın ashıp beriwde dialoglar, poliloglar, ishki monologlar, ásirese jazıwshınıń bayanlaw stili úlken poetikalıq xızmet atqarǵan.

Xalqımız tariyxındaǵı ótken ásirdeń 30-jıllarındaǵı siyasiy jaǵdaylar Yusup axun shańaraǵın shetlep ótpedi. Yusup axun molla-iyshanlar qatarında mal-múlki xatlanıp, qamaqqa alınadı hám 1932-jıldıń jazında Tórtkúl qamaqxanasında qaytı boladı. Ol húkimetke qarsı shólkemlestirilgen háreketler qatnasıwshısı sıpatında da ayıplanadı. Yusup axun usınday awır jaǵdaylarda da óziniń aqıl-parasatı, shıdamlılıǵı, joqarı insanlıq pazıyletleri menen átirapındaǵılargá ulǵı boladı. Axun óziniń haqlıǵına, bul kúnler umıt bolatuǵınlıǵına isenedi. Onıń ushın usı máwritlerde shańaraq baxtı, tınıshlıǵı hámme nárseden ústin. Ayıplı dep tabılıp, atılıp aldında ketip baratırǵanda da ómirlik joldası, perzentleri, olardıń keleshek táǵdiri haqqında oylanadı: «Izimde qalǵan bala-shaǵamniń ne kúni keshedi, tańlaǵı kún bolǵanda izimnen kimler keledi, balalarıma kim qolın sozadı? Qızlarımniń keleshegi ne boladı? Qanday adam bolıp shıǵadı? Xanbiybi elti júdá jas qalıp baratır, balalardı qustay awzına tislep, xalıq qatarına qosıwǵa kúsh-jigeri jete me?» [3;7].

Ádebiyatshı alım J. Esenov aytıp ótkenindey: «Ishki monologlardı paydalanıw usılı qaharmanniń oy-sezimleriniń real hám konkret súwretleniwine, ideyanıń ótkirlesiwine xızmet etedi» [4;67]. Ulıwma aytqanda jazıwshı povestte qaharmanniń kewil dúnyasına tereń únilgen halda, onıń ómirindegi drammatizmge tolı turmıs waqıyaların oqıwshıǵa isenimli jetkere alǵan.

Shayırdıń anası Xanbiybiniń obrazın, minez-qulqın jazıwshı onıń mashaqatlı táǵdiri arqalı jaratıwǵa umtıladı. Onıń súyikli ómirlik joldası siyasiy repressiyanıń qurbanı boladı. Bul shańaraq ushın awır músiybet edi. Sebebi, úsh qız, eki uldıń tárbiyası, kútimi, názik hayaldıń jelkesine túsedı. Usınday turmıs soqpaqlarında ádiwli ana óziniń tereń aqıl-parasatı hám jigerli miynetini menen qıyınshılıqlardı jeńip ótedi. Shayır I. Yusupov anasına bolǵan sheksiz súyispenshiligin maqalalarınıń birinde bılay bildirgen edi: «Ol, suwıqlarda góne ójire me, jer tóle me, qara úy me, ne bolsa da tazalap, jıllı tósep, ot jaǵıp jılıtıp, bizler onda keń sarayda jatqanday oynap jatar edik. Ol kiyimlerimizdi jamap, maqtap kiygizgende, bay balasınday mardıyıp qalamız. Onıń qolınan kelmeytuǵını joq edi. Kózińe shań-tozań túsip, uwqalap jılay qoysań, «bew aynanayın, jılama, ol ańsat góy» dep kelip, kózdegi tozańdı yaki shópti dárhal tili menen alıp taslaydı. Qarań qaysı doktor bul ádisti biledi!...» [5; №10].

Jazıwshı Sh. Usnatdinov shayırdıń júrek sezimleri menen suwǵarılǵan perzentlik muhabbatqa tolı sózlerinen tásirilenip, shıǵarmada Xanbiybi eltiniń kórkem obrazın ashıp beriwge háreket etken. Ana perzentleriniń kamalı, biyǵam jasawı ushın tınımsız isleydi,

olardıń júzlerinde shadlı kúlkini, qálbinde ómirge qushtarlıqtı kóriw ushın jan júregin baǵıshlap hadal miynet etedi. Povest avtorı mehriban ananıń bul aǵla pazyyletlerine óziniń simpatyasın bildirip otıradı: «Xanbiybi de «uyada kórgenlerin ushqanda islep», kún-kóris ushın jumıs tańlamay atqarıp kete beredi. Kórpe sırw, jası úlken adamlar ushın kóylek-dambal tigiw, gúbi pisip, shelekte may atlap degendey, sarı may, súzbe, qurt islew, tarı qaynatıw, sók túyiw bolsın jumıs tańlamadı. Balaları ushın awır miynetten qashpadı. Ol, búgingi óziniń ótmishin pútkilley umıtıp, ne xızmet bolsa da arsinbastan isley berdi. Degen menen awıl adamlarınıń kókireginde eltiligi saqlanıp, oǵan basqalardan göre bir qádem zıyat qol haqı berip atırǵanın sezetuǵın edi...» [3; 45].

Mine usı turmıs shınlıǵın jazıwshı dál beriwdi maqul kóredi. Hújjetli povesttiń janrlıq tábiyatı da usını talap etedi. Sonıń menen birge, avtor qaharmannıń júrek tórindegi analıq mehierge tolı sezimlerin emocional túrde beriwge de kewil awdaradı. Máselen, Ibrayımın tuńǵısh «Báhár» atlı qosıǵı mektep diywalı gazetasında járiyalanǵan kúndegi ananıń sheksiz quwanışınıń beriliwi hár bir kitap oqıwshısında jılıwlıq oyatadı: «Xanbiybi elti sol kúni mektepten kelgen Ibrayımdı qushaqlap uzaq jıladı. Áwele sıbırlanıp jıladı, soń gúbirlendi, bara-bara dawısın shıǵarıp joqlaw aytıp jıladı. Qiráátke salıp qıssaxanlarǵa uqsatıp ayt...» [3;69].

Bul shin mánisindegi analıq muhabbat sanaladı. Ana ushın bul dúnyada óz perzentiniń jetiskenligin kóriwden artıq baxıt bolmasa kerek. Ananıń perzentke bolǵan mehirin beriw ushın jazıwshı utımlı poetikalıq usıl qollanǵan, yaǵnıy, miyirman ananıń quwanışlı kóz jasların keltirip ótken. Ulıwma dóretpede bul personajdıń boyına qaraqalpaq hayal-qızlarına bolǵan sabırlılıq, opadarlıq, bawırmanlıq sıyaqlı aǵla pazyyletler jámlep berilgen. Usınday ádiwli insanlardıń úlgili isleri Ibrayımın shayır sıpatında qalıplesiwine, biybaha shıǵarmalarınıń dóreliwine túrtki bolǵan.

Juwmaqlap aytqanda, Sh. Usnatdinovtıń «I. Yusupov. Shayırdıń jaslıǵı» hújjetli povestinde xalqımızdıń súyikli shayırı, poeziya juldızı I. Yusupovtıń kórkem ádebiy tulǵasın jaratıwǵa umtilis seziledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиәттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Оқыў қолланба. Нөкис, «Билим», 1994.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000.
3. Уснатдинов Ш. Ибрайым Юсупов. Шайырдың жаслығы. Нөкис, «Билим», 2013.
4. Есенов Ж. «Поэзия жұлдызы», Нөкис, «Билим», 2003.
5. Юсупов И. «Аналы жетим – зор жетим...», «Қарақалпақстан жаслары», №10, 1997.